بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

موسسه انتشارات امیرکبیر
نام آشنای علم و ادب و فرهنگ
۱۳۲۸

ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی

محمد حسن صنعتی

سرشناسه: صنعتی، محمدحسن، ۱۳۴۳ -
عنوان قراردادی: تاریخ بیهقی .شرح
عنوان و نام پدیدآور: ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی [کتاب]/ تألیف محمدحسن صنعتی.
مشخصات نشر: تهران : امیرکبیر ، ۱۳۹۲.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۵۴۹-۰
موضوع: بیهقی، محمدبن‌حسین ، ۳۸۵ - ۴۷۰ق . تاریخ بیهقی - نقد و تفسیر
موضوع: ایران - تاریخ - غزنویان، ۳۵۱ - ۵۸۲ق.
شناسه افزوده: بیهقی، محمدبن حسین، ۳۸۵ - ۴۷۰ق. تاریخ بیهقی.شرح
یادداشت: چاپ دوم ۱۴۰۴.
رده بندی کنگره: DSR۷۹۱/ب۹ت۲۰۸۳۳۶ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۵۱۳
شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۳۶۹۳۵

نام کتاب: ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی
نویسنده: محمد حسن صنعتی
مدیریت هنری: آژانس خانه ایده | محمدحسین مؤیدی
نوبت چاپ: دوم | ۱۴۰۴
شمارگان: ۵۰ نسخه
چاپ و صحافی: کوثر
دفتر مرکزی: تهران | خیابان جمهوری اسلامی | تقاطع خیابان سعدی | پلاک ۲
شماره تماس: ۰۲۱-۳۳۹۰۰۷۵۱-۲
کدپستی: ۱۱۴۳۸۱۷۸۱۸
نشانی اینترنتی: amirkabirpub.ir
@amirkabirpubco

فهرست مطالب

در پیرامون تاریخ‌نامهٔ بدیع ۷
مقدمه ۱۳
فصل اول محیط زندگی ابوالفضل بیهقی و شرح حال او ۲۹
محیط اجتماعی، فرهنگی و ادبی بیهقی ۲۹
بیهقی و شرح حال و زندگی ۳۶
آثار بیهقی ۴۳
بیهقی و همزمانان ۴۹
فصل دوم تاریخ بیهقی، مأخذ و اثر ادبی قرن چهارم و پنجم هجری ۵۹
کتاب بیهقی، منبع شعر دوره ۵۹
شعر رودکی ۶۲
ابوالعباس ربنجنی ۶۶
معروفی بلخی ۶۷
دقیقی ۶۸
عنصری ۷۰
ابوالمظفر جُمحی ۷۰
لبیبی ۷۱
ابوحنیفهٔ اسکافی ۷۲
مسعود رازی ۷۶
شعر عربی در نثر بیهقی ۷۹
ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی ۸۵

وجه نظری «داستان» یا «تاریخ» بیهقی ۸۷
شخصیت‌پردازی در داستان‌های تاریخ بیهقی ۹۶
گفتگوهای اشخاص در صحنهٔ تاریخ بیهقی ۱۰۱
بیهقی و تصویرهای عبرت‌آمیز ۱۰۸
روایت در داستان بیهقی ۱۱۳
داستان‌های فرعی بیهقی ۱۱۸
فصل سوم سبک و زبان بیهقی ۱۲۷
سبک بیهقی ۱۲۷
ساختار ۱۲۹
نثر بیهقی ۱۳۱
آرایه‌های ادبی در تاریخ بیهقی ۱۳۷
زیبایی‌های نثر بیهقی ۱۴۶
علم معانی ۱۴۷
علم بیان ۱۵۰
تمثیل و استشهاد ۱۵۷
توصیف و اطناب در تاریخ بیهقی ۱۶۳
زبان بیهقی ۱۶۷
گرایش به ادبیات عربی در نثر فارسی بیهقی ۱۶۹
واژه‌های خارجی در زبان تاریخ بیهقی ۱۷۵
تاریخ بیهقی، تلفیق زبان ادبی و عامیانه ۱۷۹
بیهقی واژه‌شناس واژه‌ساز ۱۸۲
ابداعات بیهقی در کاربرد زبان ۱۸۶
خلاصه ۱۹۳
فهرست منابع ۱۹۷

در پیرامون تاریخ‌نامهٔ بدیع

تاریخ بیهقی از مهم‌ترین تاریخ‌نامه‌های فارس و تاجیک است که در طول هزار سال نه‌تنها ارزش خود را گم نکرده، بلکه شهرت جهانی کسب نموده است و از منابع معتمَد آن دوران محسوب می‌شود؛ هرچند از این شاهکار، که از سی جلد عبارت بوده و تاریخ دورهٔ غزنویان را فرا می‌گرفت، تا امروز تنها پنج جلد باقی مانده است. از اطلاعات آن، مؤلفان تاریخ‌نامه و تذکره‌های قرون بعد امثال محمد عوفی، سیف‌الدین عقیلی، فصیحی خوافی، حمدالله مستوفی، نظام‌الدین احمد، عبدالقادر بداونی به‌فراوانی استفاده کرده‌اند. محض برمبنای اطلاعات این تاریخ‌نامه دانشمندان معروف و.و. بارتلد، ب. غفوراف، ص. باسوارت، ا.ی. یکوبوفسکی، و.م.مسان، و.ا. رمودین، م.حبیب، عباس پرویز، غلامحسین یوسفی و دیگران حیات سیاسی و اجتماعی دورهٔ غزنویان را روشن به قلم داده‌اند. زیرا ابوالفضل بیهقی در تاریخ‌نامهٔ خود مثل تاریخ‌نگاران دیگر به افسانه و روایات روی نیاورده، تنها دیده و شنیده‌هایش را به قلم داده است. واقعیت همیشه در مدّ نظر او بوده، آن را با کمال صداقت و صمیمیت، درست و راست تصویر نموده است. برای او واقعیت از همه مهم‌تر است، ازاین‌رو تأکید می‌کند: «و من، که این تاریخ پیش گرفته‌ام، التزام این‌قدر بکرده‌ام، تا آنچه می‌نویسم، یا از معاینهٔ من است یا از سماع درست از مردی ثقه.»

بیهقی در تصویر وقایع تاریخی سعی نموده است که به افراط و تفریط و مبالغه و اغراق راه ندهد و «داد تاریخ را به تمام بدهد». او هنگام بیان واقعه‌های گذشته

و کشورهای دیگر به اطلاع اشخاص و آثار معتمَد تکیه نموده است. ازجمله برای بیان تاریخ خوارزم او بیشتر به آثار ابوریحان بیرونی استناد کرده است.

تاریخ بیهقی در واقع چون آیینهٔ تمام‌نما جنبه‌های گوناگون حیات را در دوران غزنویان بازتاب می‌نماید. بیهقی بعضاً مانند روزنامه‌نگاران کنونی واقعیت را با همه جزئیاتش به قلم می‌دهد. مثلاً، از واقعهٔ سیل غزنین به این شیوه خبر داده است: «در روز سه‌شنبه ماه رجب میان دو نماز ... و روز شنبه نهم ماه رجب میان دو نماز بارانکی خردخرد می‌بارید، چنان که زمین ترگونه می‌کرد». بی‌سبب نیست که بیهقی را محققان «قدیم‌ترین روزنامه‌نگار ایران و جهان» نامیده‌اند.

عامل دیگر ماندگاری و برتری *تاریخ بیهقی* از تاریخ‌نامه‌های دیگر در آن است، که دارای ارزش بلند اخلاقی می‌باشد. بیهقی وظیفهٔ تاریخ را تنها از ثبت حادثه و واقعه‌ها عبارت نمی‌داند. او رسالت تاریخ را در هدایت انسان به راه راست و نیکی و نکوکاری می‌داند. او بارها پس از ثبت واقعه‌های تاریخی تأکید می‌کند، که خواننده باید از این وقایع عبرت بگیرد: «احمق کسی باشد، که دل در این گیتی غدار و فریبکار بندد و نعمت و جاه و ولایت او را به هیچ‌چیز شمرد. و خردمندان به آن فریفته نشوند.» به‌خصوص اندیشه‌های بیهقی در بارهٔ اخلاق امیران و حاکمان خیلی جالب است. ازجمله او برای حاکمان عدالت‌خواهی را خیلی ضرور می‌شمارد.

یکی از مهم‌ترین خصایص *تاریخ بیهقی*، که باعث جذابیت و پسندیدگی آن به خاص و عام گشته است، جنبهٔ ادبی و زیباشناختی آن است. هرچند به این جنبهٔ شاهکار بیهقی محققان اشاره‌ها کرده‌اند، ولی این مسئله به‌طور جداگانه و عمیق و مفصل بررسی نشده بود. محمدحسن صنعتی سال‌هاست که به تحقیق این مسئله مشغول گردیده، رساله‌ای تألیف کرده است که از چند جهت قابل توجه می‌باشد. او قبل از همه کوشیده ماهیت تاریخی اثر بیهقی را روشن نموده، ارزش آن را در روشن کردن حیات سیاسی و اجتماعی عهد غزنویان، که از دوره‌های پرتضاد تاریخ ایران است، به قلم دهد.

او به نتیجهٔ درست آمده است که بیهقی در واقع وظیفهٔ تاریخ و تاریخ‌نگار را

درست درک نموده، از روی آن عمل کرده است. ولی به‌نظر مؤلف رساله ارزش *تاریخ بیهقی* تنها با این محدود نمی‌شود. این اثر با ارزش‌های ادبی خود نیز ممتاز بوده، در تاریخ ادبیات فارس و تاجیک به‌عنوان یک اثر بدیعی است.

در رسالهٔ محمدحسن صنعتی به بررسی عمیق جنبهٔ ادبی یا هنری *تاریخ بیهقی* پرداخته شده است. اولاً این تاریخ‌نامه به‌منزلهٔ یک منبع ادبی ارزیابی شده که مطالب آن برای شناخت ادبیات قرن‌های سوم و چهارم هجری خیلی سودمند است. از آن می‌توان راجع‌به شاعران معروف ابوعبدالله رودکی، ابوالعباس ربنجنی، بوطیب مصعبی، دقیقی، زینتی، لبیبی، ابوحنیفهٔ اسکافی، عنصری، فرخی، عسجدی و امثال آن‌ها اطلاعات گرانبها به دست آورد.

محمدحسن صنعتی یکی از جذابیت‌های *تاریخ بیهقی* را در نقل حکایات گوناگون دلکش می‌داند که در آن فراوان است. آن حکایت‌ها بیشتر جنبهٔ تاریخی داشته، واقعه‌های قرون پیشین را در بر می‌گیرند و بیشتر ارزش اخلاقی و تربیتی دارند. بعضی حکایت‌ها مثل داستان بر دار کردن حسنک وزیر مفصل بوده، خیلی شوق‌انگیز و پرآب و رنگ صورت گرفته‌اند. بی‌سبب نیست، ادیبان معروف معاصر ایران رضا براهنی و جمال میرصادقی حکایت مذکور را یک اثر بدیعی شماریده‌اند. با تصویر بیهقی از سیمای حسنک وزیر انسان نجیبی پیش نظر می‌آید که با تهمت قرمطی بودن به دار کشیده شده است؛ از آنجا که نویسنده نمایندهٔ دربار بوده، نمی‌توانسته حقیقت را آشکارا بیان نماید، ولی تصویر واقع‌گرایانه و پُرعاطفهٔ او حقیقت حال را برملا کرده است.

مؤلف رساله به مسئلهٔ شخصیت‌پردازی بیهقی توجه زیاد ظاهر نموده، مهارت او را در تصویر عالم ظاهری و باطنی اشخاص تاریخی نشان داده است. او همچنین کوشیده که روح حماسی این تاریخ‌نامه را آشکار کند. در *تاریخ بیهقی* عناصر آثار بدیعی را به‌فراوانی می‌توان مشاهده کرد که در رساله چندی از آن‌ها بررسی شده‌اند. از اینجاست، که تاریخ‌نامهٔ مذکور را «اولین رمان تاریخی ادبیات فارسی» دانسته‌اند.

مسئلهٔ دیگری، که مورد توجه محمدحسن صنعتی قرار گرفته است، سبک

تاریخ بیهقی است. محقق با دلیل‌های فراوان توانایی بیهقی را در کاربرد آرایه‌ها، صنعت‌های لفظی و معنوی و امثال این‌ها نشان داده است. او تأکید کرده است که استفادهٔ صنایع و واسطه‌های تصویر بیشتر خاص شعر است و در نثر خیلی به‌ندرت به نظر می‌رسد. ولی بیهقی در بیان خود از صور خیال به فراوانی استفاده کرده است و در بعضی موارد اثر او به شعر منثور مانند شده است.

طوری‌که در رساله آمده است، سبک بیهقی ساده و بی‌تکلف بوده، در آن سخن‌بازی و مغلق‌بیانی به نظر نمی‌رسد. در اثر واژه و عبارات و فقره‌های عربی کم نیستند، ولی آن‌ها با ضرورت و در حد اندازه به کار رفته‌اند. موجزبیانی از ویژگی‌های سبک بیهقی است. مثلاً، او با یک جملهٔ خیلی کوتاه زمان سلطان محمود را، که دوران شکوفایی اقتصاد دولت غزنویان بود، شاعرانه به این منوال وصف کرده است: «روزگار او عروس را مانست».

زبان بیهقی برخلاف تاریخ‌نگاران قرون وسطا، که به لفظبازی و پیچیده‌گویی گروش داشتند، ساده بوده، به زبان مردم نزدیک است و از آن چاشنی برداشته است. از اینجاست که ادیب معاصر ایران سعیدی سیرجانی هنگام مطالعهٔ *یادداشت‌های* نویسندهٔ معروف تاجیک استاد صدرالدین عینی یاد *تاریخ بیهقی* می‌کند و به‌قرابت سبک شیرین این دو اثر مهم اشاره می‌نماید: «مجلدات چهارگانهٔ *یادداشت‌ها* را به‌تدریج خواندم و به‌خلاف دید جوانی نوشته‌های عینی را از نظرگاهی دیگر ارزنده یافتم و آن مجموعه لغات و عباراتی بود، که به رنگ دلپذیر آثار بیهقی در این نوشته‌ها موج می‌زد». در واقع واژه و عبارات زیادی امثال انگشتوانه، ازاربند، استره، پاردم، به دُم رفتن، پایاب، دیولاخ، ژکیدن، سنبوسه، گوش کشیدن، ماندن، موزه، نماز پیشین، نماز خفتن، نماز دیگر، که در *تاریخ بیهقی* استفاده شده‌اند، امروز در زبان مردم تاجیک به کار می‌روند.

طوری‌که صنعتی درست به مشاهده گرفته است، یکی از خصوصیات برجستهٔ شیوهٔ نویسندگی بیهقی عفت قلم اوست، که زبان درشت و ناهموار به کار نمی‌گیرد و همیشه تعابیر احترام‌آمیز را به کار می‌برد.

رسالهٔ محمدحسن صنعتی، که با استفاده از دستاوردهای نوین محققان و